

ÚVOD DO STUDIA NEOLIBERALISMU: INSPIRACE PRO ANTROPOLOGII

Ondřej Hejnal

*Katedra antropologie, Filozofická fakulta, Západočeská univerzita v Plzni
OHejnal@seznam.cz*

Introduction to the Study of Neoliberalism: Inspirations for Anthropology

Abstract—The aim of this review study is to introduce and examine various concepts of neoliberalism, with special emphasis on the ongoing discussions in the field of anthropology. This text is divided into several chapters inspired by and modifying slightly Mathieu Hilgers' typology, focusing respectively on structural, governmental, cultural and combined approaches to the conceptualization of neoliberalism. Structural approaches, combining the sociological and geographical traditions, are represented by David Harvey, Neil Brenner, Jamie Peck, Nik Theodore, Pierre Bourdieu, Loïc J. D. Wacquant and Bob Jessop. The section dealing with the governmental approach contains works by Stephen J. Collier, Aihwa Ong, James Ferguson and John Clarke, and the cultural approach is represented by texts written by Jean and John Comaroff. Works by Mathieu Hilgers, Andrew Kipnis, Catherine Kingfisher and Jeff Maskovsky constitute the last section focusing on combined approaches. The last chapter presents a comprehensive critique of the approaches reviewed.

Keywords—*neoliberalism; anthropology; culture; government; structure*

ÚVOD

OBECNĚ lze termín neoliberalismus chápat ve třech více či méně provázaných rovinách. V prvním deskriptivním smyslu odkazuje k popisu procesů a stavů spjatých se soudobou (či nedávno minulou) „radikalizovanou formou kapitalismu“ (Hilgers 2010, 352), resp. k implementaci konkrétních opatření, která vycházejí z neoliberálních teorií či předpokladů. Ve druhém, teoretickém smyslu, který lze od předchozího oddělit pouze analyticky, může neoliberalismus označovat (nejčastěji ekonomické) kon-

cepty vysvětlujících, ospravedlňujících a/nebo prosazujících realizací „neoliberálního řádu“. Ve třetím, rovněž teoretickém smyslu se neoliberalismem míní (nejčastěji kritické) koncepty, které se pokouší interpretovat jak „neoliberální teorii“ v předchozím významu, tak i zmíněné implementace, resp. jejich dialektickou souhrnu v daném sociokulturně a historicky podmíněném geografickém celku.

Deskriptivně pojatý neoliberalismus je nejčastěji spojován s novým globálně kapitalistickým řádem, který ve shodě s teoretickými postuláty nastoluje imperativy individuální svobody, zodpovědnosti a podnikavosti, nedůvěru v instituce státu, dominanci privátního sektoru, privatizaci veřejných služeb a prosazení volného (deregulovaného) trhu jakožto nejlepšího prostředku pro dosažení všeobecného štěstí. Symptomy tohoto řádu zahrnují značný vliv nadnárodních korporací, pravicovou ideologii, demontáž sociálního státu, technokratické a ekonomizované formy vládnutí, gentrifikaci či sekuritizaci elit a komerčních zón atd. (srov. Beck 2007, 16; Musil 2003, 139; Pryke 2000, 245; Young 2007, 39). Thomas H. Eriksen ho považuje za moderní verzi sociálního darwinismu (Eriksen 2006, 48). Někteří autoři zdůrazňují jeho roli při rozvíření nůžek mezi bohatými a chudými a vytváření stále více ekonomicky nadbytečných lidí (Bauman 2004, 138–139; Keller 2011, 9–12).

Teoretický koncept neoliberalismu (ve třetím smyslu) se vzpírá jednotné a uznávané definici. Je to „uličnický koncept“, který je „promiskuitně pronikavý, přesto nedůsledně definovaný, empiricky nepřesný a namnoze popíraný“ (Brenner et al. 2010b, 184). V rámci sociokulturní antropologie tomu není jinak. Badatelé analyzující soudobé společnosti a používající optiku neoliberalismu se obvykle plně shodují pouze v jednom bodě: neexistuje jednotná a všemi uznávaná definice neoliberalismu

(např. Clarke 2008a, 136; Goldstein 2012, 304; Hilgers 2010, 352; 2013, 76; Jessop 2013, 96). Tento stav souvisí s teoretickou preferencí jednotlivých badatelů. Cílem této přehledové studie bude představit koncept neoliberalismu s důrazem na antropologickou diskusi. Inspirována Hilgersem (2010) bude stať rozdělena do kapitol, které popíší jednotlivé konceptualizace neoliberalismu z pohledu přístupů strukturálních, governmentálních, kulturních a kombinovaných. Stručně řečeno, strukturální přístup popisuje neoliberalismus jako systém vztahů s vlastními pravidly, governmentální přístup jako sadu specifických technik vládnutí a kulturní přístup jako soubor sdílených reprezentací či praktik. Kombinované přístupy, které Hilgers nerozlišuje, se snaží předchozí propojit v jediný teoretický celek. Tato kategorizace v ideálně-typické rovině odráží teoreticko-konceptuální preference a příbuznost jednotlivých autorů. Autoři z dané kategorie mohou být vzájemně odlišní. Nicméně odlišnost v rámci kategorie je menší než odlišnost napříč kategoriemi.

Zařazeni byli badatelé, kteří se profilují coby antropologové, a zároveň i ti, kteří do antropologických debat promlouvají a jejichž práce má antropologické přesahy (zejména geografové). Strukturální přístupy jsme rozdělili do dvou větví. Geografickou reprezentují David Harvey, Neil Brenner, Jamie Peck a Nik Theodore a sociologickou Pierre Bourdieu, Loïc J. D. Wacquant a Bob Jessop. Governmentální přístup zastupují Stephen J. Collier, Aihwa Ong, James Ferguson a John Clarke.¹ Kulturní přístup prezentuje práci manželů Comaroffových. Do kombinovaných přístupů byli zařazeni Mathieu Hilgers, Andrew Kipnis, Catherine Kingfisher a Jeff Maskovsky. V závěrečné kapitole studie podrobí kritice jednotlivé přístupy (zpravidla za pomoci badatelů ze zbývajících táborů).

¹ John Clarke sám sebe neprofiluje coby proponenta přístupu neoliberalní governmentality. Nicméně většina jeho tezí je s tímto pojetím ve shodě. Podobně problematický je Andrew Kipnis, který sice koncept neoliberalní governmentality velmi silně kritizuje, ale jeho vlastní přístup je s ním do jisté míry v souladu. Vzhledem ke Kipnisově explicitní averzi vůči konceptu neoliberalní governmentality byl zařazen do kombinovaných přístupů, přestože role strukturálních aspektů je v jeho případě minimální.

STRUKTURÁLNÍ PŘÍSTUP

Strukturální či systémové přístupy odkrývají logiku vývoje neoliberalismu, různé zájmy spojené s fungováním neoliberálního projektu a způsob udržování a reprodukce dynamického celku v rovnováze. V rámci tohoto přístupu můžeme odlišit přinejmenším dvě poněkud rozdílné perspektivy – geografickou a sociologickou.

První (geografickou) reprezentuje **David Harvey** (2005; 2007a; 2007b; 2010), marxistický geograf, který v současné době působí jako profesor antropologie na New York University. Neoliberalismus je dle tohoto autora hegemonní politický projekt, který reorganizuje mezinárodní kapitalismus, vytváří podmínky pro další akumulaci bohatství a obnovuje mocenský status elit. Navzdory rétorice ekonomické nutnosti je neoliberalismus ekonomickým fiaskem. Důvody zavádění neoliberálních reforem je nutné hledat jinde:

Neoliberalizace [...] byla ohromným úspěchem z pohledu vyšších tříd. Buďto navrátila třídní moc vládnoucím elitám (jako v USA a do určité míry ve Velké Británii...) anebo vytvořila podmínky pro formování kapitalistické třídy (jako v Číně, Indii, Rusku a jinde). Dokonce i země, které neoliberalizací utrpěly nejvíce, byly svědky masivní vnitřní reorganizace třídní struktury (Harvey 2007a, 156; 2007b, 29).

Neoliberalismus bohatství spíše redistribuuje, nežli generuje. Hlavním mechanismem je tzv. akumulace vyvlastněním (*accumulation by dispossession*), která navazuje na Marxovu „primitivní“ akumulaci v počátcích rozvoje kapitalismu. Jejimi součástmi jsou (a) komodifikace a privatizace; (b) financionalizace; (c) řízení krizí a manipulace s nimi a (d) ostatní redistribuce. Komodifikace a privatizace prvků veřejného sektoru měly otevřít nové možnosti pro akumulaci kapitálu v oblastech, které byly doposud mimo sféry vlivu tržní logiky – například zdravotnictví, vzdělání, penze, vědecký výzkum, vězení, či dokonce válčení. Od 80. let 20. století se financionalizace přesouvá do spekulativního módu. Takřka cokoli může být převedeno na nástroj ekonomických spekulací.

Primární způsob akumulace vyvlastněním je spojen s „dluhovou pastí“. Řízení krizí a manipulace s nimi se na globální úrovni stává hlavním instrumentem racionalizace systému a redistribuce bohatství z chudých států do bo-

hatých. Dluhové krize jednotlivých států, které byly relativně vzácné v 60. letech, se během 80. a 90. let staly běžnou součástí světového dění. Od roku 1980 poslaly státy z periferie „více než 50 Marshallových plánů (přes 4,6 trilionů dolarů)“ (Harvey 2007a, 162) svým věřitelům do centra. To, co ekonomové nazývají „konfiskační deflací“², není nic jiného než akumulace vyvlastněním. Jakmile je stát neoliberalizován, stává se hlavním činitelem „obrácené“ redistribuce (přerozdělování od dolních k vyšším třídám skrze privatizační schémata, daňové reformy ve prospěch návratnosti investic a škrty ve státních výdajích).

Tabulka 1. Neoliberalizace dle Brennera, Theodora a Pecka.

Charakteristika	Popis
Historická specifčnost	Specifický proces vývoje neoliberalismu od 70. let 20. století
Nerovnoměrný rozvoj	Různá artikulace neoliberalismu kvůli střetům s jinými projekty
Hybridita	"Čistá forma" neoliberalismu neexistuje, pouze hybridní a specifické modalidy
Různá konfigurace	Spirálovitá modifikace projektů neoliberalizačními procesy
Tendence	Neoliberalizace je silným, ale nikoli jediným diskurzem
Tržně-disciplinační regulační restrukturační	Marketizace a komodifikace jako rozšíření tržní disciplíny skrze státní instituce

Zdroj: (Brenner, Theodore a Peck 2010a).

2 Při konfiskační deflací „nejde o přirozené přizpůsobení tržního adaptačního mechanismu reagujícího na nově vzniklé poměry, ale představuje státem a centrální bankou násilně nucené opatření představující zásah do majetkových práv a cenového mechanismu. ... Podstata spočívá v tom, že bankovním věřitelům je omezeno nakládat s jejich hotovostními vklady a vklady na viděnou, resp. je stanoven limit, v jakém s nimi mohou nakládat. Takové nařízení je uplatňováno[,] pokud hrozí bankovní ran [run] a dostupné prostředky nemohou pokrýt veškeré závazky. Při konfiskační deflací dochází k tomu, že bankovní věřitelé ztrácí větší či menší část svého bohatství. Snížená nabídka peněz při nezměněné poptávce po penězích má za následek deflací. Tato forma představuje maligní podobu deflace, neboť při ní dochází ke konfiskaci vkladů bankovních věřitelů ze strany státního aparátu“ (Kufa 2006, 20).

Na Harveyho navazují geografové **Neil Brenner**, **Jamie Peck** a **Nik Theodore** (2010a; 2010b; Brenner a Theodore 2002; Peck a Theodore 2007; 2012). Domnívají se, že termín neoliberalismus budí dojem koherentního, stabilního a sebe-reprodukcujícího řádu. Proto raději používají pojmy jako *pestrobarevná neoliberalizace (variegated neoliberalization)* či *neoliberalizační procesy*. Neoliberalizace „reprezentuje historicky specifickou, nerovnoměrně rozvinutou, hybridní a různě konfigurovanou (*patterned*) tendenci k tržně-disciplinační regulační restrukturační“ (Brenner et al. 2010a, 330, původně v kurzivě). Prvky tohoto vymezení jsou stručně popsány v Tabulce 1. Neoliberalizace se spojuje podobně jako u Harveyho s liberalizací trhu, fiskální disciplínou, deregulací a flexibilizací trhu práce, privatizací, financizací, novou socio-prostorovou redistribucí atd.

Neoliberalizační procesy navazují na klasický ekonomický liberalismus a poválečné ekonomy, jako je Friedrich August von Hayek či Milton Friedman. Začínají zhruba v 70. letech 20. století po relativně dlouhé době, kdy byly procesy marketizace a komodifikace omezeny. Šíření prvků neoliberalizace nelze chápat jako jednoduchou rovnoměrnou difuzi. Neoliberalizační procesy jsou nerovnoměrně artikulovány a často se dostávají do rozporu s konkrétním politicko-ekonomickým uspořádáním (a jeho představiteli) v dané lokalitě. Tyto střety ustavují hybridní modalidy neoliberalismu. Neoliberalismus neexistuje v „čisté formě“, ale vždy je artikulován a rozvíjen konkrétními aktéry ve specifickém kontextu. Neoliberalizační procesy zpravidla procházejí několika stadii. Neoliberalizační projekty nejprve pozmení původní institucionální a ideologickou konfiguraci a v každém následném kroku již modifikované opět modifikují. Z toho mimo jiné vyplývá, že neoliberalizační procesy v daném prostředí obvykle nepředstavují jedinou možnost. Přestože je neoliberalismus „silným diskurzem“ (Brenner et al. 2010b, 210), musí bojovat s dalšími procesy regulační restrukturační. Neoliberalní restrukturační zahrnuje procesy marketizace a komodifikace jakožto snahy rozšiřovat tržní disciplínu mimo rámec trhu. Je zprostředkována státními institucemi v různých politických oblastech (vzdělání, bydlení, sociální zabezpečení, životní prostředí atd.). Regulační reorganizace usiluje o změnu módu vládnutí a transformaci ekonomických vztahů. Neoliberalizace je však „pestrobarevná“

– nejsme svědky homogenizace a konvergence regulačních forem. Neoliberalizační procesy jsou neukončené, experimentální a mnohotvárné.

Druhá („sociologická“) odnož strukturálních či systémových přístupů navazuje na **Pierra Bourdieua** (1994; 1998a; 1998b; 1999; 2008), který popisuje neoliberalismus jako teorii ekonomického fatalismu stojící na představě individuální racionality a snažící se prosadit podmínky, pod nimiž může fungovat, pomocí programu „metodické destrukce kolektivit“ (Bourdieu 1998c, nestránkováno), tj. zničením kolektivních institucí (např. odborů, ale i národů, rodin atd.).³

Neoliberalismus je vlivná ekonomická teorie, jejíž přísně symbolická pevnost kombinovaná s efektem teorie zdvojuje sílu ekonomických realit, které se domnívá vyjadřovat. Potvrzuje spontánní filozofii aktérů vysokého finančnictví – zvláště manažerů penzijních fondů – a lidí, kteří řídí velké nadnárodní společnosti. Je celosvětově šířený národními a mezinárodními politiky, státními úředníky a především všemi těmi vedoucími novináři ... Stává se jakýmsi univerzálním přesvědčením, novým ekumenickým evangeliem. Tato svatá pravda či spíše Vulgáta překládaná pod názvem liberalismus je namíchána ze souboru špatně definovaných slov – „globalizace“, „flexibilita“, „deregulace“ atd. –, které mohou díky svým liberálním či dokonce libertariánským konotacím pomoci artikulovat poselství svobody a osvobození v rámci konzervativní ideologie, jež pokládá sebe samu za opozici vůči všem ideologiím (Bourdieu 1998a, 126).

V obecné rovině tedy neoliberalismus vyjadřuje „nejstarší představy nejstarších kapitalistů chytře zabalené do velmi moderního obalu“ (Bourdieu 1998b, 34).

Bourdieuho pojetí neoliberalismu se pojí se specifickým nastavením levé (femininní) a pravé (maskulinní) ruky státu jako obraz vztahů a jejich dynamiky v rámci byrokratického pole.⁴

3 Tato „sociologická“ část je přepracovanou verzí teoretické podkapitoly textu o bezdomovectví (Hejnal 2014) z knihy „Neoliberalismus a marginalita: Studie z českého reálkapitalismu“ (Lupták et al. 2014).

4 Byrokratické pole je charakterizováno bojem o definice a klasifikace, tj. o monopolizaci legitimního symbolického násilí. Jinými slovy se aktéři snaží prosadit svoji představu příjemců/nepříjemců redistribuovaných veřejných statků jakož i definici veřejných statků samotných. Byrokratické pole je strukturováno dvěma boji, resp. liniemi: vertikální a horizontální. Vertikální linie se skládá z vyšší a nižší státní nobility. První většinou prosazuje tržně

Levou ruku reprezentuje soubor aktérů, kteří široce spadají pod tzv. výdajová ministerstva (zejména práce a sociálních věcí), anebo plní obdobné funkce (např. neziskové organizace): sociální pracovníci, streetworkeri, zaměstnanci úřadu práce atd. Levá ruka jakožto pozůstatek minulých sociálních bojů ochraňuje zájmy jedinců s nízkým sociálním a kulturním kapitálem a redistribuuje zdroje ve jménu sociální spravedlnosti. Zmírňuje tím sociální dopady tržní logiky a z ní plynoucí nerovnosti. Pravou ruku v obecné rovině reprezentují proponenti fiskální zodpovědnosti a tržního fetišismu, technokraté a (nejen) pravicové politické elity. Pravá ruka zpravidla neví, anebo nechce vědět, co dělá levá ruka – každopádně ji pravá ruka nechce finančně dotovat. Levá ruka se dostává do marginalizované pozice a nemůže reálně řešit problémy, které vyplývají z tržně orientovaných reforem. Tato disproporce mezi levou a pravou rukou je dle P. Bourdieua hlavním symptomem neoliberalismu.

Loïc J. D. Wacquant (2000; 2001, 2009b; 2010; 2012) navazuje na svého učitele a prohlubuje koncept byrokratického pole. Neoliberalismus je pro něho politický (nikoli jen ekonomický) projekt, který se snaží přebudovat (nikoli zavrhnout) stát. Je v opozici vůči socialismu (keynesiánství) i klasickému liberalismu. Neoliberalismus je revolucí „shora“. Wacquant připodobňuje neoliberální stát, jehož „čistou“ formu nachází v USA, k mytické postavě kentaura, napůl člověka a napůl koně, či k hobbesovskému Leviatanu, jehož utlačivá moc dominuje celému poli. Kentaur má čtyři koňské nohy: ekonomická, sociální, kulturní a trestní/trestající (srov. Vašát 2012, 137). „Ekonomická“ noha odkazuje k prosazování tržní logiky jako univerzálního nástroje a mechanismu redistribuce zdrojů a odměn. Nejedná se přitom o deregulaci ekonomiky, ale o její re-regulaci, jelikož stát není upozaděn – naopak řídí ekonomiku takovým způsobem, který je výhodný pro nadnárodní korporace, velké firmy a další tržní aktéry. „Sociální noha“ symbolizuje disciplinační sociální politiku, resp. přechod od ochrannářského welfare k nápravnému workfare, v němž je sociální podpora podmíněna podřízením se flexibilnímu zaměstnání a dodržování

orientované reformy, kdežto druhá je vykonavatelem úkolů vládnutí. Horizontální boj metaforicky reprezentují v textu popisovaná levá a pravá ruka (srov. Lupták 2011, 73; Wacquant 2009b, xvii; 2010, 200; 2012, 73).

specifických nařízení (trénink, testování, práce za velmi nízké mzdy atd.). Neoliberalismus se touto devolucí sociální státu snaží „reformovat morálku“ chudých (Wacquant 2012, 72) a „disciplinovat desocializovanou námezdní práci“ (Wacquant 2009b, 307). „Kulturní noha“ je spojována s tropem individuální odpovědnosti. Tuto figuru Wacquant považuje za motivační diskurs a „kulturní lepidlo“ (Wacquant 2012, 72), které prostupuje všemi sférami života – je součástí konstrukce „podnikatelského já“, šíření tržní logiky mimo ekonomickou oblast a legitimizace kompetitivního jednání. „Trestní noha“ se skládá z „expanzivního, intruzivního a proaktivního penálního aparátu“ (Wacquant 2009b, 307) a jeho „pornografické penální politiky“ (Wacquant 2012, 72). Trestněprávní oblast politiky státu proniká do sociálního i fyzického prostoru. Jejím cílem je tlumit soudobé projevy neřádu, který je generován šířením sociální nejistoty a prohlubující se nerovností, disciplinovat „prekarizované frakce postindustriálního proletariátu a stvrdit autoritu Leviatanu, aby se posílila odpařující se legitimita volených zástupců“ (Wacquant 2009b, 307). Aktivní punitivní politika není odchylkou od neoliberálního ideálu, ale jeho klíčovou složkou.

Kentaurova levá (femininní) a pravá (masculinní) ruka mají analyticky stejný význam jako výše zmíněný Bourdieův koncept. Neoliberální příklon k pravé ruce Wacquant nazývá „remasculinizaci státu“ (Wacquant 2009a, 175; 2010, 201) – z neviditelné ruky trhu se stala železná pěst. Chudé segmenty neoliberální společnosti jsou regulovány dvojím způsobem – přechodem od welfare k workfare (zahrnující výše zmíněné prvky a další různé formy sociálního panopticismu) a od welfare k prisonfare (realizovaného pomocí policejních složek, soudů, vězení atd.). Neoliberalismus je liberálně-paternalistický projekt. Zatímco je liberální ve vztahu k bohatým, tj. k držitelům ekonomického a kulturního kapitálu, je paternalistický a dohlížitelství ve vztahu k chudým obyvatelům, tj. zejména k tzv. městskému prekariátu (Wacquant 2007, 244–247).

Bob Jessop (2002; 2013) považuje neoliberalismus za jednu z možných expresí Schumpeterových workfare postnacionálních režimů (SWPR), které reagují na krizi keynesiánských národních států blahobytu

(KNSB).⁵ SWPR se od KNSB odlišují ve čtyřech aspektech: (a) dosažení mezinárodní soutěživosti a sociotechnických inovací skrze politiku založenou na nabídce v relativně otevřených ekonomikách; (b) podřízení sociální politiky ekonomické politice (flexibilizace pracovního trhu, sociální pojištění jako součást ceny produkce, přechod od *welfare* k *workfare* jako obrana proti kultuře závislosti⁶); (c) snižování důležitosti národních institucí ve prospěch lokálních, regionálních či nadnárodních úrovní a (d) důraz na různé formy reflexivní sebe-organizace (konzultace, vyjednávání, sítě, partnerství atd.) proti „smíšené ekonomice“ či tripartitnímu uspořádání.

Jessop rozlišuje čtyři ideálně-typické modely SWPR na základě šesti charakteristik ekonomické regulace: (1) neokorporativismus, (2) neoetatismus, (3) neokomunitarismus a (4) neoliberalismus (viz Tabulka 2). Neoliberalismus je diskursivní, strategická a organizační reformulace liberalismu jako odpovědi na ekonomickou globalizaci, krizi „smíšených ekonomik“ a vzestup nových sociálních hnutí. Je charakteristický liberalizací trhu ve jménu volné hospodářské soutěže, deregulací v ekonomických a jiných oblastech, privatizací veřejného sektoru a prosazování tržní logiky v jeho pozůstatcích, internacionalizací ekonomiky a politiky a nízkými přímými daněmi coby rozšiřování konzumních možností obyvatel. Jessop popisuje tři formy neoliberalismu: (a) přizpůsobení politiky, (b) změna režimu a (c) radikální systémová transformace. První formu lze ztotožnit s pragmatickou, částečnou a potenciálně vratnou změnou politiky ve snaze zlepšit režim akumulace a modus regulace. Nemusí zahrnovat všech šest charakteristik neoliberalismu – má blíže k ordo-

⁵ KNSB převládaly v období od 50. do 70. let 20. století v severozápadní Evropě, Severní Americe, Austrálii a na Novém Zélandu. Jsou charakteristické ideou plné zaměstnanosti v relativně uzavřených národních ekonomikách, důrazem na redistribuci plodů ekonomického růstu a aktivní úlohou státních institucí při ochraně občanů před dopady tržních mechanismů. KNSB jsou proto někdy nazývány „smíšenými ekonomikami“, které kombinují tržní logiku s ochrannářskou a intervenční politikou státu ve jménu podpory ekonomického růstu a sociální koheze. Krizi těchto států vyvolaly zejména stagflační tendence a silící ekonomická internacionalizace (Jessop 1999).

⁶ Koncept kultury závislosti čerpá zejména z pravického konzervativního kritika systému sociální podpory Charlese Murraya (1998).

Tabulka 2. Typy SWPR a jejich charakteristiky dle B. Jessopa.

Charakteristika	Typy SWPR (Schumpeterovy workfare postnacionální režimy)			
	Neoliberalismus	Neotetismus	Neokorporativismus	Neokomunitarismus
Dominance volné hospodářské soutěže	Liberalizace (volná hospodářská soutěž)	Od státní kontroly k regulované soutěživosti	Vyvážení soutěživosti a spolupráce	Deliberalizace (omezení volné hospodářské soutěže)
Regulace ekonomických aktérů	Deregulace (oslabení role státu a redukce práva)	Usměrnování národní strategie spíše než plánování	Decentralizovaná "regulovaná sebe-regulace"	Posílení role třetího sektoru
Velikost veřejného sektoru	Privatizace (rozprodání veřejného sektoru)	Výkonnostní audity veřejného i soukromého sektoru	Různorodost zúčastněných stran	Socializace (rozšíření sociální ekonomiky)
Role státu (produkce a služby)	Tržní mechanismy ve zbytku veřejného sektoru	Partnerství privátního-soukromého pod vedením státu	Rozšíření partnerství privátního-soukromého	Důraz na sociální užitnou hodnotu a sociální soudržnost
Role mezinárodních ekonomických vazeb	Internacionalizace (volný vstup/výstup)	Neomerkantilistická ochrana jádrové ekonomiky	Ochrana jádrových ekonomických sektorů v otevřené ekonomice	Fair trade (nikoli free trade); Think Global, Act Local atd.
Systém zdanění	Nížší přímé daně (rozšíření spotřebitelských možností)	Rozšíření role nových kolektivních zdrojů	Vysoké zdanění financování sociálních investic	Přesměrování daní (všeobecný základní příjem atd.)

Zdroj: Jessop (2002: 461–462).

liberalismu. Příkladem mohou být skandinávské země. Druhou formou se rozumí paradigmatická změna v akumulaci a regulaci zavádějící nové ekonomické a politické principy. Pokud vznikala víceméně z domácího popudu, příkladem mohou být thatcherismus a reaganismus. Jestliže vzniká jako výsledek vnější intervence vynucené nadnárodními organizacemi (srov. Little 2008), příkladem jsou některé země subsaharské Afriky. Třetí forma pokládá neoliberalismus za strategii (a cíl) přechodu od státního socialismu ke kapitalistické formaci. Příkladem může být bývalý východní blok (např. „kreativní destrukce“ v Rusku či „tržní terapie bez šoku“ v Polsku).

GOVERNMENTÁLNÍ PŘÍSTUP

Governmentální přístup k neoliberalismu čerpá z foucaultovské tradice (např. Foucault 1991; 1999; 2009) zkoumající různé modalities vládnutí jakožto heterogenní soubory mocenských praktik. Foucaultem inspirované konceptualizace neoliberalismu lze nalézt u mnoha autorů. V této přehledové studii představím pouze několik z nich (viz dále). Governmentalitu definuje Michel Foucault následovně.

Celek formovaný institucemi, procedurami, analýzami a úvahami, kalkulacemi a taktikami, které umožňují vykonávání této velmi specifické, třebaže komplexní formy moci, která má jako svůj cíl populaci, jako hlavní formu poznání politickou ekonomii a jako základní nástroj bezpečnostní aparátů (Foucault 1991, 102).

Neoliberalismus je v tomto smyslu recentní formou governmentality. Neoliberalní governmentality se snaží prosadit tržní ekonomiku a racionalitu jako princip, formu a model pro fungování státu a společnosti (Foucault 2009, 115). Tržní racionalita však nepronikla pouze do oblasti sociální, ale i individuální, do sféry technologie sebe sama. Ekonomická racionalita v čele s dominantní abstrakcí neviditelné ruky pronikla do individuální skrze ideál homo economicus, tj. pružně reagujícího racionálního aktéra (čistě abstraktního a ideálního bodu), který vhodně investuje vlastní lidský kapitál (tvořící komplex vrozené výbavy a naučených schopností) v rámci občanské společnosti, do jejíhož „nitra je nutné přemístit ony ideální body..., aby je bylo možné vhodně spravovat“ (Foucault 2009, 256).

Tato směs racionálního ekonomického aktéra a občanské společnosti „potom může sloužit jako ultimátní měřítko pro hodnocení kvality, účelnosti a smyslu jakékoli logiky organizace, subjektu anebo společnosti“ (Lupták 2011, 80; srov. též Kaščák a Pupala 2010). Selhání homo economicus je pak vysvětlováno dvěma typy argumentů: nedostatečným rozvíjením biologických predispozic a nekvalitním biologickým základem samotným. Ať tak, či tak, selhání je vždy individualizované. Racionální aktér musí neustále re-investovat vlastní lidský kapitál, což s sebou přináší investiční riziko malého zúročení, či dokonce ztráty části nabytého kapitálu. Riziko se přesouvá na bedra jedince. Individualizace neúspěchu a všudypřítomnost (individualizovaného) rizika pak produkují podmínky prekarizovaného života v soudobých komplexních společnostech.

Stephen J. Collier a **Aihwa Ong** jsou autory konceptu globální asambláže (*global assemblage*); (Collier a Ong 2005; Collier 2006), na jehož základě definují své (byť odlišné) verze neoliberalismu. „Globální“ naznačuje široce zahrnující a mobilní, kdežto „asambláž“ heterogenní, nahodilé, nestabilní a situované. Koncept je alternativou vůči dichotomii globální (abstraktní) / lokální (specifické).

Globální asambláže jsou současné konfigurace, skrze něž nabývají globální formy technických věd, ekonomického racionalismu a jiných expertních systémů důležitosti. Globální asambláž je rovněž nástroj produkce globálního vědění jak ve smyslu vědění o globálních formách, tak i vědění, které se snaží nahradit prostor, kulturu a kategorie spjaté se společností, jež sociálním vědám dlouhodobě dominovaly (Collier 2006, 400).

Globálními formami se míní např. věda, expertní systémy či techniky racionální kalkulace. Mají různou kapacitu pro dekontextualizaci a rekontextualizaci napříč odlišnými sociálními a kulturními podmínkami. Jejich konfigurace není redukovatelná na jednoduchou logiku. Globální asambláže jsou současné a specifické artikulace globálních forem. Jsou strukturovány skrze kritickou reflexi, debaty a vyjednávání. Definují nové materiální, kolektivní a diskursivní vztahy. Jsou to nestabilní konstelace utvářené interagujícími globálními formami a lokalizovanými politickými režimy skrze reflexivní praktiky. Tyto praktiky odkazují k reflexi, zhodnocení a konstituci různých forem individuálního a kolektivního života.

Dle Colliera (2009; 2011; 2012) je neoliberalismus globální asambláž, kterou je třeba studovat jako kritickou reflexi praktik vládnutí.

Nezotožňuji neoliberalismus se souborem abstraktních principů, rigidním ideologickým projektem nebo se specifickými technikami vládnutí (kalkulativní rozhodování, privatizace rizika atd.). Spíše navazuji na metodologické směřování Michela Foucaulta a pohlížím na neoliberalismus jako na formu kritické reflexe praktik vládnutí, odlišitelné od pokusů vzkřísit principy klasického liberalismu ve světle nových okolností (Collier 2011, 2).

Mezi státy inklinujícími k neoliberalní governmentalitě existuje značná různorodost, která navazuje na předchozí historický vývoj. Collier, který etnograficky studoval města Belaja Kalitva a Rodniki (Ruská federace), zjistil, že neoliberalní reformátoři využívají nástrojů sovětského socialistického státu. Neoliberalismus nemůže být velký a mocný Leviatan (resp. Kentaur), jak tvrdí Wacquant, ale pouze jedním z mnoha aspektů proměny soudobých společností.⁷

Aihwa Ong (2006; 2007) píše o své konceptualizaci jako o neoliberalismu s malým „n“, čímž se programově odklání od autorů, kteří „metaforizují neoliberalismus jako ekonomickou tsunami, útočící na národní prostor“ (Ong 2007, 4). Neoliberalismus s malým „n“ zahrnuje celou paletu různorodých lokalizovaných technik vládnutí, které skrze tržní – kalkulativní a optimalizační – logiku rekonfigurují vztahy mezi vládnoucími a ovládanými, mocí a věděním. Neoliberalní logika může být uchopena jako soubor mobilních migrujících technik vládnutí, které jsou různě uchopovány různými lokálními sociálními, kulturními a politickými kontexty – od postkoloniálních států přes autoritativní režimy až po postsocialistické země (Ong 2006, 14; 2007, 5).⁸ Elementy obvykle

⁷ S tím souvisí i tradiční kritika pravicové (neoliberalní) ideologie. Collier (2011, 250) dodává, že při našich analýzách bychom neměli příliš rychle končit s tvrzením, že víme, kdo jsou „ti špatní“ (pravice) a co je správné (více sociálního státu, více solidarity, více rovnosti, více spravedlnosti). Projekty levice jsou totiž stejně kontradiktorní jako pravicové.

⁸ Podobně se k věci staví L. Lupták: „Globální neoliberalizační trend nevede k tomu, že by se po celém světě nastolovaly dokonale totožné režimy vládnutí nastolující totožné formy organizace lidského chování. Naopak, paralely mezi režimy, které vyvstávají z této strukturální změny, jsou často stejně významné jako odlišnosti mezi nimi. Neoliberalní vládnutí musí být do lokálních kontextů přeložené, to znamená, že musí být vztáhnuté k a reinter-

spojované s občanstvím (národ, teritorialita a právo) jsou rekombinovány ve vztahu k tržním silám. Neoliberalismus je tak mnohotvará kombinace kapitálu, občanství, suverenity a trhu.

V konceptualizaci A. Ong hraje důležitou roli termín výjimka. Setkáváme se zde jednak s neoliberalismem jako výjimkou a jednak s výjimkami z neoliberalismu. Rozdíl mezi neoliberalismem jako výjimkou a výjimkami z neoliberalismu závisí na tom, co je v partikulárním zkoumaném prostředí normativním řádem. Neoliberalismus jako výjimku lze obecně definovat jako stav, kdy v daném prostředí není neoliberální governmentality dominantním modelem vládnutí, ale některé formy technik vládnutí nesou stopy příklonu k neoliberalismu (tj. jsou ve vztahu ke stávajícímu modelu vládnutí výjimečné). Výjimky z neoliberalismu znamenají do jisté míry opak: v neoliberalizovaném prostředí se uchovaly nebo prosadily jiné formy governmentality. Příkladem může být systém sociálního zabezpečení a subvencované bydlení v (neoliberalizovaných) urbánních oblastech Ruska (Ong 2006, 4).

K podobné konceptualizaci jako Ong dochází i **James Ferguson** (2005; 2006; 2010).⁹ Rovněž kritizuje ledabylé používání různých tematizací neoliberalismu, jednoznačné rozlišování neoliberalizovaných a ostatních režimů a představu neoliberalismu coby abstraktní příčinné síly (Ferguson 2010, 171). Oproti tomu hovoří o „(vy)užitých neoliberalismu“, jež popisuje jako napříč prostorem migrující *tahy*, které jsou dostatečně rozpoznatelné jako neoliberální (ve výše naznačeném governmentálním smyslu), ale mohou být použity způsobem, který se s neoliberalismem tradičně nespojuje (tj. způsobem pozitivním).

Z vlastních výzkumů prováděných v Africe popisuje program BIG (*Basic Income Grant*), který v sobě snoubí jak některé techniky neoliberální governmentality (důraz na individuální odpovědnost, vize člověka coby mikro-podniku, analýzy nákladů a výnosů atd.), tak i sociálně laděná témata a praktiky jako solidarita, morální

povinnost atd. (Ferguson 2010, 175–178). Dále popisuje projekt *Food Aid and Cash Transfer*. Ten ve zkratce nabádá k tomu, že je lepší hlad řešit posílením kupní síly těch, kteří jsou jím ohroženi, spíše než distribucí přímé potravinové pomoci, což může mít pozitivní efekt na místní trhy s potravinami (Ferguson 2010, 178–181). Tyto případy dle jeho názoru nelze zařadit pod tradičně pojímanou (negativní) kolonku neoliberální governmentality.

Toto není neoliberalismus, který tak rádi nenávidíme ... Je to něco jiného – soubor mnohem hůře zařaditelných argumentů, které novým způsobem propojují trh, podnikání a sociální podporu a výdaje. Nedává nám možnost jej milovat, ani nenávidět, ale spíše nás nutí o něm přemýšlet (Ferguson 2010, 178).

John Clarke (2008a, 2008b) tvrdí, že ať už považujeme neoliberalismus za kapitalistický režim akumulace, či nejnovější verzi liberální governmentality, jeho fungování závisí na konkrétní artikulaci: reorganizaci principů, politik, praktik a diskursů do nových inherentně kontradiktorních konfigurací. Neoliberalismus se vyznačuje schopností ohýbat dřívější významy institucí a politik a artikulovat je vlastním způsobem. Zároveň může koexistovat s dalšími (ne-neoliberálními) projekty. Jedním z úkolů antropologie by mělo být odhalit, jak neoliberalismus zachází s praktikami a diskursy těchto „jiných“ projektů – zdali je nahrazuje, podřazuje (*subordinate*) či přivlastňuje/přizpůsobuje (*appropriation*). Podřazení znamená odkázání některých institucí, praktik a diskursů na druhou kolej (např. welfarismu). Přivlastnění je aktivnější proces, při němž jsou alternativní rámce kooptovány a reinterpretovány optikou neoliberalismu.

Přestože je problematické mluvit o jádru či základu neoliberalismu, relativní koherenci neoliberálních politicko-kulturních projektů zajišťují čtyři elementy: (a) logika tržní racionality, (b) specifická koncepce osobnosti, (c) kalkulaativní rámec efektivnosti a (d) pojetí autority. Neoliberalismus se snaží prosadit tržní logiku jako univerzální princip uspořádání lidské společnosti. Neoliberální koncepce osobnosti stojí na představě nezávislého jedince odvozené od „vlastnického individualismu“ (Macpherson 1962), která je rozšířena na další entity (korporace, podniky či trhy). Můžeme rozlišit tři kategorie osob: „nezávislé“, ty, které mohou „ne-

pretované na základě specifických konfigurací kulturních a mocenských faktorů, což vede v rámci výše zmíněných hrubých rysů k pestrým variacím v konkrétních praktikách vládnutí“ (Lupták 2011, 76).

⁹ Ferguson spolu s Akhilem Guptou akcentují i témata prostoru, státu či transnacionální governmentality (např. Ferguson and Gupta 2002).

závislosti“ skrze rozvoj sebe sama dosáhnout a zbytek, který vyžaduje omezování a kontrolu. Kalkulativní rámec efektivity je spojen s tržní logikou. Ustavuje normy a způsoby vyjádření hodnoty, které expandovaly za hranice ekonomických kalkulací. Otázka autority je v rámci neoliberalní logiky centrální. Autorita může být připsána trhům, spotřebitelům, rodinám, domácnostem, korporacím, „byznys komunitám“ atd. Tyto čtyři elementy nejsou nové, ani specifické pro neoliberalismus – jejich kombinace a souhra je činí poznávacím znamením neoliberalismu. Clarke tvrdí, že bychom měli ponechat definici neoliberalismu „otevřenou“, tj. snížit její možný totalizující účinek. To by zároveň mohlo ohlašovat i „možnost žít bez neoliberalismu“ (Clarke 2008a, 145).

KULTURNÍ PŘÍSTUP

Kulturní přístup k neoliberalismu netvoří *sensu stricto* teorii. Oproti tomu zdůrazňuje sdílené principy reprezentací a praktik, které mohou být spojovány s neoliberalní kulturou. V tomto smyslu nepoužívá klasických antropologických konceptů kultury, ale „odkrývá kulturní transformace, které jsou přímo propojeny s materiálními strukturami a vůči nimž nejsou nikdy vnější. Kultura je nestabilní a otevřená a utváří politické směřování“ (Hilgers 2010, 353). Manželé **Jean a John Comaroffovi** (2001; 2003; Comaroff 2011) nabízejí tento typ analýzy nové globální (neoliberalní) kultury. Na základě porozumění tradičním antropologickým oblastem (životnímu stylu, institucím, ekonomickým strukturám, symbolům a mezigeneračním vztahům) se snaží popsat přenos a difuzi této kultury.

Jean a John Comaroffovi považují neoliberalismus za další kapitolu ve vývoji kapitalismu. Spotřeba byla v době industriálního kapitalismu 18. a 19. století pokládána za nemoc. Na sklonku 20. století s rozvojem tzv. miléniového kapitalismu se transformovala v míru bohatství, zdraví a vitality. Logika globální neviditelné ruky trhu – „pěstí v rukavici od Gucciho“ (Comaroff a Comaroff 2001, 4) – zapříčinila úpadek politického vlivu národních států kvůli nekontrolovanému toku kapitálu a lidí, deindustrializaci, zvětšování třídní diferenciací a zároveň poklesu třídního vědomí a flexibilizaci, prekarizaci a degradaci práce, které proměnily lidské bytosti na volně plovoucí jednotky práce, komodit a klientů.

Neoliberalismus aspiruje jak v ideologické, tak i praktické stránce k intenzifikaci abstrakcí inherentně přítomných v rámci kapitalismu: oddělení pracovní síly od jejího lidského kontextu, nahrazení společnosti trhem a vybudování nového světa z agregovaných transakcí (Comaroff a Comaroff 2001, 14).

Specifickým rysem kultury neoliberalismu je globální vzestup tzv. okultních ekonomik. Tyto nové formy okouzlení společnosti zahrnují např. rituální zabíjení, čarodějnictví, zombie, prodej části těl k magickým účelům, satanistické praktiky, čtení z karet, ale i moderní ekonomické prvky (pyramidální či Ponziho schémata) mají společného jmenovatele, o němž snili středověcí alchymisté: půvab plynoucí z bohatství vytvořeného z ničeho (Comaroff a Comaroff 2001, 22), tj. dosažení hodnoty bez úsilí, zisku bez produkce skrze dematerializaci ekonomiky. Na Západě je dosahováno zisku tržními spekulacemi, které vytvářejí magický vztah ke světu, penězům a číslům, jehož nejkřiklavějším výrazem je mystický sebe-regulující se trh. Do miléniového kapitalismu, který prezentuje sám sebe jako „evangelium spásy“ (Comaroff a Comaroff 2001, 2), pronikl magický element. Tento rys dávají Comaroffové do souvislosti s šířením nových náboženských hnutí. Například manifestace zombie kultu se prokazatelně zvýšila ve chvíli, kdy se v některých afrických společnostech rozpadal trh práce. Magie jako věda konkrétního se stala východiskem pro ty, kteří se cítili bezmocní a znevýhodnění.

Dalším rysem kultury neoliberalismu je exploze neoliberalních diskursů občanské společnosti a renesance procedurální demokracie. Občanská společnost se považovala za všelék na post-politické, postmoderní, či dokonce „post-humánní“ podmínky soudobých společností. Čím více se stávala globální obsesí, tím méně bylo (a je) jasné, co ve skutečnosti znamená. Občanská společnost se dnes jeví jako (promiskuitní) analytický termín a/nebo (prázdňá) ideologická figura. Tato nejednoznačnost na druhou stranu v konceptu občanské společnosti uchovává potenciál, který je „dobrý k přemýšlení“ (Comaroff a Comaroff 2001, 44).

KOMBINACE PŘEDCHOZÍCH PŘÍSTUPŮ

Následující badatelé se pokouší propojit předchozí tři přístupy do jednoho teoretického celku. **Mathieu Hilgers** (2010; 2012; 2013) analyticky rozlišuje teoretický a praktický neoliberalismus

(srov. též Gledhill 2004, 335–336) a ve svém pojetí čerpá ze všech tří zmíněných přístupů. Teorie a praxe (implementace) neoliberalismu jsou pochopitelně promíchané, ale dle Hilgerse tento krok může projasnit probíhající debatu. Teoretickou stránku neoliberalismu reprezentuje zejména literatura ekonomů. Praktický neoliberalismus zahrnuje reformy a praktiky odehrávající se ve jménu neoliberalismu (anebo založeny na jeho předpokladech) a zakořenění principů konkurence a maximalizace v kategoriích vnímání a praxe aktérů a institucí. Neoliberalní logika je obsažena v tělech, reprezentacích i praktikách. Implementace nikdy zcela nesusouzní s teorií a neodkazuje pouze k aplikaci, ale i procesu vytváření takových politik a historicity daných lokalit, institucí a dispozic. Analýza neoliberalismu musí ideálně sledovat kulturu, strukturu i governmentality. Etnografie neoliberalní kultury je schopná propojit lokální a globální rovinu. Strukturální přístup může odhalit podmínky produkce neoliberalního státu a identifikovat, které oblasti jsou pro fungování neoliberalismu klíčové. Studium (nejen) neoliberalní governmentality může vysvětlit principy šíření tržní logiky mimo trh a vytváření specifické (optimalizující a maximalizující) subjektivity.

Andrew Kipnis (2007; 2008) odmítá jak přístup ovlivněný Foucaultem, tak i marxisticky orientovanou kritiku neoliberalismu, k níž řadí manžele Comaroffovi. Ani jedna konceptualizace totiž nedokáže jasně určit, co je a není neoliberalní politika. Co si například počít s veřejným financováním „kompetitivního“ vzdělávacího systému? Neadekvátní užívání pojmu neoliberalismus Kipnis dokumentuje na příkladě tzv. suzhi diskursu v Číně¹⁰, resp. jeho vztahu k logice obviňování oběti (*blaming the victim*), vnímání rurálních migrantů, maskování existence tříd, fetišizaci měřítek a testování či auditování (srov. též Nonini 2008a; 2008b). Oproti tomu představuje suzhi diskurs kontextualizovaný jako výsledek autoritářského režimu, konfuciuského pojetí sebe/kultivace, specifického čínského nacionalismu, ale zároveň i neoliberalismu, který jednoduše definuje jako „ekonomické

politiky navržené ke zvyšování soutěživosti na pracovních trzích“ (Kipnis 2007, 394).

Neoliberalismus není jednotný holistický celek, který ovlivňuje všechno, co mu přijde do cesty. Kipnis (podobně jako teoretici governmentality, které kritizuje) tvrdí, že neoliberalismus je pouze jednou z mnoha věcí utvářející soudobé společnosti, a nabízí svůj analytický plán: (a) odlišení různých forem liberálního a neoliberalního myšlení, (b) popis průsečíků a kontradikcí mezi nimi, (c) studium záměru a úspěšnosti neoliberalní rétoriky dominantních aktérů a (d) zhodnocení ryze neoliberalních nebo anti-liberalních politik (Kipnis 2007, 396).

Konceptualizace **Catherine Kingfisher** a **Jeffa Maskovského** (2008; srov. též Kingfisher 2007a; 2007b) stojí na třech pilířích: (a) kulturní formace, (b) moc a (c) praktiky vládnutí (*governing practices*). Neoliberalismus nelze ztotožnit s homogenním, unifikovaným a statickým kulturním systémem, který zahrnuje uzavřený soubor praktik a fixní definice osobnosti, propojení státu a občanské společnosti či tržních vztahů. Oproti tomu považují neoliberalismus za kulturní formaci, tj. soubor kulturních významů a praktik, které vznikají při vyjednávání v daném kulturním poli. Neoliberalní kulturní formace, která musí být kontextualizována, rozkládá původní (lokální) významy a vytváří nové. Pojetí moci navazuje na marxistického antropologa Erica R. Wolfa (1990; 2001), který rozlišil individuální, interakční, taktickou/organizační a strukturální moc. Kingfisher a Maskovsky používají poslední dva typy moci. Taktická/organizační moc „kontroluje podmínky, ve kterých mohou lidé projevit svůj potenciál a interagovat s ostatními“ (Wolf 2001, 384). Strukturální moc má více méně foucaultovský význam: je to moc, která ovládá vědomí a určuje, jaké jednání je myslitelné a jaké není. Propojení těchto dvou mocí charakterizují Kingfisher a Maskovsky jako setkání historie a struktury, které se odklání od neoliberalismu coby souboru fixních politických praktik, samovolně se rozšiřujících do nových částí světa. Naopak je třeba studovat praktiky vládnutí, tj. vykonávání moci v organizačním i strukturálním smyslu – jinými slovy proces, který je dynamický a aktérský.

Neoliberalismus je dle Kingfisher a Maskovsky spíše fragmentární a nekompletní proces nežli hotový produkt. Jednotlivé soutěžící projekty vládnutí jsou pomocí tohoto

10 Suzhi diskurs odkazuje k diskursu „lidské kvality“ a různorodým způsobům, jakými je toto označení užíváno při procesech vládnutí. Koncept Suzhi se objevoval během politiky regulace porodnosti jako zlepšování „kvality populace“ (skrze snížení její kvantity) či legitimizaci „kádrů“ jakožto nositelů „vyšší kvality“. Suzhi je stručně řečeno „vtělená lidská kvalita“.

procesu operacionalizovány do konkrétní historické a geografické situace. Jeho hlavním cílem je totalizace: přetvoření subjektu, ustavení a konsolidace nových třídních vztahů, vítězství soukromé sféry na úkor veřejné a celková rekonfigurace vztahů vládnutí. Taková totalizace však není a nemůže být plně realizována, neboť se neodehrává ve vakuu. Neoliberalismus je artikulován výhradně v dané kulturní formaci a je jí zpětně ovlivňován. V tomto smyslu by měla mít antropologie několik analytických cílů: (1) zmapování konkrétních případů neoliberalismu, v nichž se (2) ustavují nové vztahy hegemonie, (3) produkují nová třídní rozdělení a vytvářejí (4) nové vzorce nerovnosti.

ZÁVĚR: KRITIKY PŘÍSTUPŮ

Tato přehledové studie prezentovala koncept neoliberalismu s důrazem na antropologickou dimenzi. V návaznosti na Hilgersovu (2010) modifikovanou typologii popsala konceptualizace autorů, kteří spadají do strukturálních, governmentálních, kulturních a kombinovaných přístupů k neoliberalismu. V této závěrečné části představím některé kritické výtky, které byly vůči jednotlivým přístupům vzneseny.

Kritika *strukturálních přístupů* má několik podob. Sherry B. Ortner (2011) tvrdí, že Harveyho přístup může být čten jako jistá forma konspirační teorie, protože „se vyhýbá jazyku abstraktních sociálních sil a ukazuje, že skuteční jedinci v reálném čase a místě vyjadřují jasný záměr a porozumění tomu, co dělají“. Harvey představuje vzorce redistribuce bohatství, které údajně lze pochopit pouze jako součást zcela intencionálního projektu. Neoliberalismus jako intencionální projekt elit však značně redukuje „komplexitu sociálního světa na soubor mechanismů, které jsou kontrolovány několika sobeckými a vševedoucími jedinci“ (Hilgers 2010, 357).

Nejsilnější vlny kritiky jednoznačně vyvolává Wacquantův koncept. Neoliberalismus však po druhé světové válce prošel komplexní intelektuální trajektorií jak v Evropě, tak USA či Latinské Americe. USA tudíž nejsou, jak Wacquant tvrdí, původní ani „čistou“ formou neoliberalismu, z níž bychom měli odvozovat ideální typ a komparovat s ní ostatní případy neoliberálních nastavení. Oponenti dále uvádí, že Wacquant předkládá velmi zjednodušující obraz byrokratického pole s manévrujícími

politickými elitami (Jessop 2013, 66–67). Vše řídí vysoká státní nobilita a pravá ruka státu. Koncept byrokratického pole v tomto ohledu uvěžňuje analýzu (Kalb 2012, 320).

Další problematický bod představuje figura individuální zodpovědnosti. Například neoliberalismus v Africe je spojen se specifickou technologií moci, přičemž některé mohou posilovat „tropus individuální zodpovědnosti“, ale nikoli jako „kulturní lepidlo“, které stmeluje komodifikaci, workfare a expanzivní penální politiku (Hilgers 2012, 86–87). Boj proti kriminalitě nebyl prioritou většiny koloniálních a postkoloniálních států sub-saharské Afriky a věznic zde nejsou vůbec přeplněny. Penalizace chudoby není v případě mnoha afrických států klíčovým elementem neoliberálního politického projektu. Ekonomická deregulace, workfare a punitivní politika nemusí kráčet pospolu. Aktivní penální systém je charakteristický pouze pro některé neoliberální státy. Neoliberalismus je proto vždy nutné studovat ve vztahu k historii a kontextu daného geografického celku.

Wacquant dle některých kritiků (např. Collier 2012) zkrátka prezentuje příliš funkcionální, nepohyblivý a nemotorný obraz interakcí mezi idejemi, institucemi a ekonomikou, v němž se zcela ztrácí etnografický detail (Hilgers 2010, 358). Kentaur či velký Leviatan je větší, silnější, strukturovanější a více strukturující než cokoli jiného. Takový koncept neoliberalismus získal mystickou a magickou moc – je determinantem všeho dění. Stává se abstraktní, dominantní a reifikovanou silou. To má však epistemologické důsledky: „říci, že všechno naše problémy způsobuje ‚neoliberalismus‘, opravdu neznamená říci mnoho“ (Ferguson 2010, 171).

Představa *neoliberální governmentality* je rovněž často kritizována. Přijetí tohoto přístupu hrozí tím, že principy maximalizace a kalkulativní logiky budou nacházeny úplně všude. Není jasné, co danou technologii vládnutí dělá neoliberální: byrokratické techniky jako audity, výkonnostní ukazatele, hodnocení efektivity, testování atd. mohou sledovat a posilovat jiné formy vládnutí (Kipnis 2007). Jsou všechny principy vládnutí, které přijímají princip optimalizace, nutně neoliberální?

Pokud je neoliberalismus souborem „kalkulativních technik“ pocházejících z ekonomie a migrujících do dalších oblastí sociálního života, pak jeho vznik spadá do roku 1494

s vynálezem podvojného účetnictví ... a jeho velkými teoretiky nejsou Ludwig von Mises, Friedrich von Hayek ani Milton Friedman, ale Max Weber ... , dle něhož nadvláda instrumentální racionality oddělovala Západ od zbytku světa (Wacquant 2012, 70).

Kulturální přístup Jean a Johna Comaroffových je v mnoha ohledech problematický (Hilgers 2010, 353–354). Důrazem na makro-rovinu se v něm ztrácí detaily, které bývají hlavním přínosem antropologických analýz, a neoliberalismus i kultura se stávají spíše (reifikovanými) metaforami nežli užitečnými analytickými pomůckami (srov. Kipnis 2007, 385).¹¹ Sally F. Moore (1999) dále tvrdí, že na základě takového přístupu nelze analyzovat vztah mezi neoliberalismem a výskytem okultních ekonomik, přičemž příčiny jejich vzniku mohou mít i jiné zdroje (Meyer 2009; Ranger 2007; Ter Haar a Ellis 2009). „Okultní“ přístup je rovněž omezen v tom, že využívá liminální a pouze částečně pozorovatelné jevy, jejichž produkci, praktiky a difuzi lze jen těžko systematizovat bez odhlédnutí od lokální historie.

Oproti tomu existují přístupy k neoliberalní kultuře, které se soustředí na přesněji definované skupiny či domény (McGuigan 2005), velmi často na oblast vzdělávání (Bronwyn 2005; Freeman 2007; Hannerz 2007; Kaščák a Pupala 2010; Saltmarsh 2007; Shore a Wright 1999, 2000; Shore 2008, 2010). Přístupy k neoliberalismu jako kultuře tudíž můžeme rozložit na škále konkrétní–obecné. Konceptualizace směřující k druhému pólu (např. práce Comaroffových) cílí na porozumění vztahům v globálním měřítku a jejich propojení s transformacemi kapitalismu, tj. jakým způsobem se proměna podmínek (např. oddělení finanční ekonomiky od reálné ekonomiky) odráží v nárůstu nových kulturních forem (např. okultní ekonomiky). Hlavním přínosem tohoto přístupu je propojení lokální a globální úrovně. To přináší několik otázek: Může jeden obecný termín zaštitit tak širokou škálu praktik a reprezentací? Kdo sdílí tuto kulturu? Lze ji považovat za společný rámec jiných kulturních forem? Můžeme hovořit o jedné neoliberalní kultuře nebo plurálních neoliberalních kulturách? (Hilgers 2010, 354)

Kombinované přístupy mají taktéž svá úskalí. Jejich eklektismus a snaha popsat co možná

¹¹ Na druhou stranu John Comaroff podobnou reifikaci „konkrétní abstrakce“ (neoliberalního projektu) sám kritizuje (Comaroff 2011).

nejvíce domén reality z nich může učinit neplodnou perspektivu. Propojování různých navzájem nepřevoditelných teorií může vyústit v některé konceptuální kontradikce. Jak například pojímat kombinaci logiky koncepty kultury či kulturní formace a governmentality? Lze spojit strukturální analýzu s governmentality? Jaký je vztah struktury, kultury a governmentality? Je empiricky uchopitelný? Jinými slovy, méně někdy může být více.

Prezentovaná přehledová studie vědomě opomíjí autorovo vlastní pojetí neoliberalismu a možnou aplikaci na post-socialistický český (či jiný) prostor. Explicitním cílem bylo představit různorodé koncepty různých (v některých případech doposud opomíjených) badatelů, nikoli vlastní teoretický konstrukt. Na druhou stranu autor doufá, že se naplní i implicitní cíle stati: podnícení debaty ohledně možností využití konceptu neoliberalismu při antropologickém výzkumu a analýze, či dokonce nárůst nových originálních konceptualizací ukotvených v post-socialistických realitách.

ZDROJE PODPORY

Tato stať vznikla s podporou grantu ZČU SGS-2013-078 („Marginalita v České republice: Kultura, metafory, ne/bezpečnost“).

LITERATURA

Bauman, Zygmunt. 2004. *Individualizovaná společnost*. Translated by Martin Ritter. Praha: Mladá fronta.

Beck, Ulrich. 2007. *Co je to globalizace? Omyly a odpovědi*. Sociologická řada. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Bourdieu, Pierre. 1994. “Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field.” Translated by Loic J. D. Wacquant and Samar Farage. *Sociological Theory* 12 (1): 1–18.

Bourdieu, Pierre. 1998a. “A Reasoned Utopia and Economic Fatalism.” *New Left Review* 227 (1): 123–30.

Bourdieu, Pierre. 1998b. *Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre. 1998c. “The Essence of Neoliberalism.” *Le Monde Diplomatique*. <http://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu>.

Bourdieu, Pierre. 1999. “The Abdication of the State.” In *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*, ed. Pierre

- Bourdieu et al., 181–88. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre. 2008. “The Left Hand and the Right Hand of the State.” *Variants* 32: 3–4.
- Brenner, Neil, Jamie Peck a Nik Theodore. 2010a. “Variegated Neoliberalization: Geographies, Modalities, Pathways.” *Global Networks* 10 (2): 182–222. doi:10.1111/j.1471-0374.2009.00277.x.
- Brenner, Neil, Jamie Peck a Nik Theodore. 2010b. “After Neoliberalization?” *Globalizations* 7 (3): 327–45.
- Brenner, Neil a Nik Theodore. 2002. “Cities and the Geographies of ‘Actually Existing Neoliberalism.’” *Antipode* 34 (3): 349–79. doi:10.1111/1467-8330.00246.
- Bronwyn, Davies. 2005. “The (Im)possibility of Intellectual Work in Neoliberal Regimes.” *Discourse* 26 (1): 1–14. doi:10.1080/01596300500039310.
- Clarke, John. 2008a. “Living With/in and without Neo-Liberalism.” *Focaal* 2008 (51): 135–47. doi:10.3167/fcl.2008.510110.
- Clarke, John. 2008b. “Reply: Power, Politics, and Places: What’s Not Neo-Liberal?” *Focaal* 2008 (51): 158–60. doi:10.3167/fcl.2008.510114.
- Collier, Stephen J. 2006. “Global Assemblages.” *Theory, Culture & Society* 23: 399–401.
- Collier, Stephen J. 2009. “Topologies of Power: Foucault’s Analysis of Political Government beyond ‘Governmentality.’” *Theory, Culture & Society* 26 (6): 78–108. doi:10.1177/0263276409347694.
- Collier, Stephen J. 2011. *Post-Soviet Social: Neoliberalism, Social Modernity, Biopolitics*. Princeton: Princeton University Press.
- Collier, Stephen J. 2012. “Neoliberalism as Big Leviathan, or ... ? A Response to Wacquant and Hilgers.” *Social Anthropology* 20 (2): 186–95. doi:10.1111/j.1469-8676.2012.00195.x.
- Collier, Stephen J. a Aihwa Ong. 2005. “Global Assemblages, Anthropological Problems.” In *Global Assemblages: Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems*, ed. Aihwa Ong a Stephen J. Collier, 3–21. Malden: Wiley.
- Comaroff, Jean a John Comaroff. 2003. “Ethnography on an Awkward Scale Postcolonial Anthropology and the Violence of Abstraction.” *Ethnography* 4 (2): 147–79. doi:10.1177/14661381030042001.
- Comaroff, Jean a John L. Comaroff. 2001. “Millennial Capitalism: First Thoughts on a Second Coming.” In *Millennial Capitalism and the Culture of Neoliberalism*, ed. Jean Comaroff a John L. Comaroff, 1–55. Durham: Duke University Press Books.
- Comaroff, John. 2011. “The End of Neoliberalism? What Is Left of the Left.” *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 637 (1): 141–47. doi:10.1177/0002716211406846.
- Eriksen, Thomas H. 2006. *Engaging Anthropology: The Case for a Public Presence*. Oxford: Berg.
- Ferguson, James. 2005. “Seeing Like an Oil Company: Space, Security, and Global Capital in Neoliberal Africa.” *American Anthropologist* 107 (3): 377–82. doi:10.1525/aa.2005.107.3.377.
- Ferguson, James. 2006. *Global Shadows: Africa in the Neoliberal World Order*. Durham: Duke University Press.
- Ferguson, James. 2010. “The Uses of Neoliberalism.” *Antipode* 41: 166–84.
- Ferguson, James a Akhil Gupta. 2002. “Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality.” *American Ethnologist* 29 (4): 981–1002. doi:10.1525/ae.2002.29.4.981.
- Foucault, Michel. 1991. “Governmentality.” In *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, ed. Graham Burchell, Colin Gordon a Peter Miller, 87–104. Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 1999. *Dějiny sexuality I*. Translated by Čestmír Pelikán. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, Michel. 2009. *Zrození biopolitiky: Kurz na Collège de France (1978-1979)*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Freeman, Carla. 2007. “The ‘Reputation’ of Neoliberalism.” *American Ethnologist* 34 (2): 252–67.
- Gledhill, John. 2004. “Neoliberalism.” In *A Companion to the Anthropology of Politics*, ed. David Nugent a Joan Vincent, 332–48. Malden: Blackwell Publishing.
- Goldstein, Daniel M. 2012. “Decolonialising ‘Actually Existing Neoliberalism.’” *Social Anthropology* 20 (3): 304–9. doi:10.1111/j.1469-8676.2012.00206.x.
- Hannerz, Ulf. 2007. “The Neo-Liberal Culture Complex and Universities: A Case for Urgent Anthropology?” *Anthropology Today* 23 (5): 1–2.
- Harvey, David. 2005. *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, David. 2007a. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, David. 2007b. “Neoliberalism as Creative Destruction.” *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 610 (1): 21–44. doi:10.1177/0002716206296780.
- Harvey, David. 2010. *The Enigma of Capital*. Oxford: Oxford University Press.

- Hejnal, Ondřej. 2013. "Bezdomovec Jako 'Klient Represe': Diskursivní Reprodukce Potřebných a Nepotřebných Chudých." In *Neoliberalismus a Marginalita: Studie Z Českého Reálkapitalismu*, eds. Lubomír Lupták and et al., Studijní texty, 137–151. Brno: Doplněk.
- Hilgers, Mathieu. 2010. "The Three Anthropological Approaches to Neoliberalism." *International Social Science Journal* 61 (202): 351–64. doi:10.1111/j.1468-2451.2011.01776.x.
- Hilgers, Mathieu. 2012. "The Historicity of the Neoliberal State." *Social Anthropology* 20 (1): 80–94. doi:10.1111/j.1469-8676.2011.00192.x.
- Hilgers, Mathieu. 2013. "Embodying Neoliberalism: Thoughts and Responses to Critics." *Social Anthropology* 21 (1): 75–89. doi:10.1111/1469-8676.12010.
- Jessop, Bob. 1999. "The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in Its Primary Functions, Scale, and Modes of Coordination." *Social Policy & Administration* 33 (4): 348–59.
- Jessop, Bob. 2002. "Liberalism, Neoliberalism, and Urban Governance: A State-Theoretical Perspective." *Antipode* 34 (3): 452–72. doi:10.1111/1467-8330.00250.
- Jessop, Bob. 2013. "Putting Neoliberalism in Its Time and Place: A Response to the Debate." *Social Anthropology* 21 (1): 65–74. doi:10.1111/1469-8676.12003.
- Kalb, Don. 2012. "Thinking about Neoliberalism as If the Crisis Was Actually Happening." *Social Anthropology* 20 (3): 318–30. doi:10.1111/j.1469-8676.2012.00215.x.
- Kaščák, Ondřej a Branislav Pupala. 2010. "Neoliberálna governmentálna v sociálnom projektovaní vzdelávania." *Sociologický časopis* 46 (5): 771–99.
- Keller, Jan. 2011. *Tři sociální světy: Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kingfisher, Catherine. 2007a. "Discursive Constructions of Homelessness in a Small City in the Canadian Prairies: Notes on Destructuration, Individualization, and the Production of (Raced and Gendered) Unmarked Categories." *American Ethnologist* 34 (1): 91–107.
- Kingfisher, Catherine. 2007b. "Spatializing Neoliberalism: Articulations, Recapitulations, and (a Very Few) Alternatives." In *Neoliberalization: States, Networks, Peoples*, ed. Kim England a Kevin Ward, 195–222. Malden: Blackwell Publishing Ltd.
- Kingfisher, Catherine a Jeff Maskovsky. 2008. "Introduction: The Limits of Neoliberalism." *Critique of Anthropology* 28 (2): 115–26. doi:10.1177/0308275X08090544.
- Kipnis, Andrew B. 2007. "Neoliberalism Reified: Suzhi Discourse and Tropes of Neoliberalism in the People's Republic of China." *Journal of the Royal Anthropological Institute* 13 (2): 383–400.
- Kipnis, Andrew B. 2008. "Audit Cultures: Neoliberal Governmentality, Socialist Legacy, or Technologies of Governing?" *American Ethnologist* 35 (2): 275–89.
- Kufa, Robert. 2006. "Deflace a měnová politika (se zaměřením na deflaci na přelomu 20. a 21. století, zejména na Japonsko)". Disertační práce, Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, Fakulta financí a účetnictví.
- Little, Peter D. 2008. "Comment: Reflections on Neo-Liberalism in Africa." *Focaal* 2008 (51): 148–50. doi:10.3167/fcl.2008.510111.
- Lupták, Lubomír. 2011. "Bezpečnostný diskurz v SR: Lokalizácia neoliberálneho vládnutia v postsocialistickom barbaricu". Disertační práce, Plzeň: Katedra politologie a mezinárodních vztahů, Filozofická fakulta, ZČU.
- Lupták, Lubomír et al. 2013. *Neoliberalismus a Marginalita: Studie Z Českého Reálkapitalismu*. Studijní texty. Brno: Doplněk.
- Macpherson, Crawford B. 1962. *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*. Oxford: Clarendon Press.
- McGuigan, Jim. 2005. "Neoliberalism, Culture and Policy." *International Journal of Cultural Policy* 11 (3): 229–41. doi:10.1080/10286630500411168.
- Meyer, Birgit. 2009. "Response to Ter Haar and Ellis." *Africa: The Journal of the International African Institute* 79 (3): 413–15.
- Moore, Sally F. 1999. "Reflections on the Comaroff Lecture." *American Ethnologist* 26 (2): 304–6. doi:10.1525/ae.1999.26.2.304.
- Murray, Charles. 1998. *Příliš Mnoho Dobra: Americká Sociální Politika 1950-1980*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Musil, Jiří. 2003. "Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950-2000." *Sociologický časopis* 39 (2): 137–67.
- Nonini, Donald M. 2008a. "Comment: Thinking about Neo-Liberalism as If Specificity Mattered." *Focaal* 2008 (51): 151–54. doi:10.3167/fcl.2008.510112.
- Nonini, Donald M. 2008b. "Is China Becoming Neoliberal?" *Critique of Anthropology* 28 (2): 145–76. doi:10.1177/0308275X08091364.
- Ong, Aihwa. 2006. *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty*. Durham: Duke University Press.
- Ong, Aihwa. 2007. "Neoliberalism as a Mobile Technology." *Transactions of the Institute of British Geographers* 32 (1): 3–8.

- Ortner, Sherry B. 2011. "On Neoliberalism." *Anthropology of This Century*, no. 1. <http://aotc-press.com/articles/neoliberalism/>.
- Peck, Jamie a Nik Theodore. 2007. "Variegated Capitalism." *Progress in Human Geography* 31 (6): 731–72. doi:10.1177/0309132507083505.
- Peck, Jamie a Nik Theodore. 2012. "Reanimating Neoliberalism: Process Geographies of Neoliberalisation." *Social Anthropology* 20 (2): 177–85. doi:10.1111/j.1469-8676.2012.00194.x.
- Pryke, Michael. 2000. "City Rhythms: Neo-Liberalism and the Developing World." In *Unsettling Cities: Movement/Settlement*, ed. John Allen, Doreen Massey a Michael Pryke, 239–68. London: Routledge.
- Ranger, Terence. 2007. "Scotland Yard in the Bush: Medicine Murders, Child Witches and the Construction of the Occult: A Literature Review." *Africa* 77 (02): 272–83. doi:10.3366/afr.2007.77.2.272.
- Saltmarsh, Sue. 2007. "Cultural Complicities: Elitism, Heteronormativity and Violence in the Education Marketplace." *International Journal of Qualitative Studies in Education* 20 (3): 335–54. doi:10.1080/09518390701281934.
- Shore, Cris. 2008. "Audit Culture and Illiberal Governance Universities and the Politics of Accountability." *Anthropological Theory* 8 (3): 278–98.
- Shore, Cris. 2010. "Beyond the Multiversity: Neoliberalism and the Rise of the Schizophrenic University." *Social Anthropology* 18 (1): 15–29. doi:10.1111/j.1469-8676.2009.00094.x.
- Shore, Cris a Susan Wright. 1999. "Audit Culture and Anthropology: Neo-Liberalism in British Higher Education." *Journal of the Royal Anthropological Institute* 5 (4): 557–75.
- Shore, Cris a Susan Wright. 2000. "Coercive Accountability: The Rise of Audit Culture in Higher Education." In *Audit Cultures: Anthropological Studies in Accountability, Ethics and the Academy*, ed. Marilyn Strathern, 57–89. London: Routledge.
- Ter Haar, Gerrie a Stephen Ellis. 2009. "The Occult Does Not Exist: A Response to Terence Ranger." *Africa* 79 (03): 399–412. doi:10.3366/E0001972009000874.
- Vašát, Petr. 2012. "Studium bezdomovectví v USA: Inspirace pro výzkum v ČR." *Český lid* 99 (2): 129–49.
- Wacquant, Loïc J. D. 2000. "The New 'Peculiar Institution': On the Prison as Surrogate Ghetto." *Theoretical Criminology* 4 (3): 377–89.
- Wacquant, Loïc J. D. 2001. "The Penalisation of Poverty and the Rise of Neo-Liberalism." *European Journal on Criminal Policy and Research* 9 (4): 401–12.
- Wacquant, Loïc J. D. 2007. *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity Press.
- Wacquant, Loïc J. D. 2009a. *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.
- Wacquant, Loïc J. D. 2009b. *Prisons of Poverty*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Wacquant, Loïc J. D. 2010. "Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity." *Sociological Forum* 25 (2): 197–220.
- Wacquant, Loïc J. D. 2012. "Three Steps to a Historical Anthropology of Actually Existing Neoliberalism." *Social Anthropology* 20 (1): 66–79.
- Wolf, Eric R. 1990. "Distinguished Lecture: Facing Power - Old Insights, New Questions." *American Anthropologist* 92 (3): 586–96.
- Wolf, Eric R. 2001. *Pathways of Power: Building an Anthropology of the Modern World*. Berkeley: University of California Press.
- Young, Jock. 2007. *The Vertigo of Late Modernity*. Los Angeles: Sage Publications Ltd.

